

De Telwoorden in het Oost-Morisch.

Door J. KRUYT Jr.

Zendeling-Leeraar te Koro Walelo, in Oost-Mori.

In de landschappen Boengkoe, Mori en Malili worden de dialecten van een taal gesproken, die Dr. Adriani ingedeeld heeft bij de Boengkoesch-Morische groep (zie Bare'esprekende Toradja's, III, blz. 352 en de taalkaart, en blz. 217—247). Deze dialecten verschillen zoodanig van elkaar, dat de Zending, die vanwege het Ned. Zend. Genootschap in Mori en Malili werkt, genoodzaakt is één dialect uit te kiezen, teneinde dit te gebruiken in de voor het volk te drukken boeken. Hiervoor is het dialect, dat Dr. Adriani het *Petasia'sch* (zie Mededeelingen Ned. Zend. Genootschap Deel 44 blz. 247, 284 e.v.) en later (Bar. spr. Tor. III,) Oost-Morisch heeft genoemd, het meest geschikt.

Dat de keus op het Oost-Morisch is gevallen, heeft zijn reden in het volgende. Aan het Matano-meer woonde te Rahampoe'oe (Matano) een groote vorstenfamilie. Men vertelt nu in Mori, dat in vroegere tijden de To Mori zeer onder elkaar verdeeld waren en er aan de onderlinge oorlogen geen einde kwam. Toen hebben de ouden besloten naar Rahampoe'oe te gaan om aldaar een vorst te vragen, die de geschillen zou beslechten. De nieuwe vorst vestigde zich met zijne medegenomen volgelingen te Petasia, een sterke vesting in de bergen. Na eenige geslachten splitste zich het vorsten-huis: het eene gedeelte bleef te Petasia, het andere ging naar Ngoesoembatoe (op de kaart tusschen Tembeoea en Lahoembala aangegeven). Hierna hebben nog eenige minder belangrijke splitsingen plaats gehad.

Vanuit Rahampoe'oe vestigden zich ook vorsten met hun gevolg in Boengkoe en in Raoeta (ten Z.O. van het Towoe-timeer), terwijl de vorst van Malili met de zijnen ook van Rahampoe'oe vertrok en aan de N.zijde van het Matano-meer te Noeha ging wonen.

Al deze vorsten met degenen die met hen mee trokken,

spraken het *Nahina*-dialect (het Oost-Morisch, aldus genoemd naar zijne ontkenningsspartikel), waardoor dit in Mori, Boengkoë en Malili verbreid is geworden. De verschillende dialecten handhaven zich wel geheel, maar de meeste mannen kennen ook het *Nahina*. Wij kunnen dus twee gronden aanvoeren, waarom onze keus op het *Nahina* is gevallen: Ten eerste, omdat het de taal der vorsten (mokole) is, zoodat ieder het recht van dit dialect, om boven de andere te worden verheven, zonder moeite zal erkennen; en ten tweede, omdat dit dialect tusschen de andere verspreid ligt, en dus op vele plaatsen steunpunten heeft.

In ons zendingsgebied in Mori en Malili is het op de volgende plaatsen, dat men het *Nahina* spreekt:

in Mori: Tioë, Sampalowo, Tinompo en Korongawe;

in Malili: Sorowako en Matano.

Wat wij in de volgende bladzijden van het telwoord zullen mededeelen, geldt alleen het *Nahina*-dialect.

Wij verdeelen de telwoorden in bepaalde en onbepaalde. Van de bepaalde telwoorden zullen we achtereenvolgens bespreken de hoofd-, rang-, vermenigvuldigende- en de verdeelende telwoorden, terwijl de onbepaalde hierna ter sprake zullen komen.

De Hoofdtelwoorden zijn:

asa, één; *oroëa*, twee; *otoloe*, drie; *opaa*, vier; *olima*, vijf; *onoo*, zes; *opitoe*, zeven; *oaloe*, acht; *osio*, negen; *hopoeloe*, tien;

hopoeloe ka asa, elf; *hopoeloe ka oroëa*, twaalf, enz.; *roepoeloe* (ook: *roeampoeloe*), twintig; *toloe-poeloe* (ook: *toloempoeloe*), dertig; *patopoeloe*, veertig; *limapoeloe*, vijftig; *nomopoeloe*, zestig; *pitoepoeloe*, zeventig; *haloepoeloe*, tachtig; *siopoeloe*, negentig;

asa'etoe, honderd; *roea'etoe*, tweehonderd; *toloe'etoe*, driehonderd, enz.;

asansowoe, duizend; *rocansowoe*, tweeduizend, enz.;

asa riwoë, tienduizend; *roeariwoë*, twintigduizend, enz.;

asa madala, honderdduizend; *roeamadala*, tweehonderdduizend, enz.;

Hooger telt men niet. Wil men aanduiden, dat de hoe-

veelheid buitengewoon groot is, dan zegt men *asa nlapoe lewe*; dit is dus geen bepaald telwoord.

Asa wordt wel in verhalen gebruikt in de beteekenis van „toen, met dat”, b.v.:

Asa dohaweo kola-kolame woelaa andio, mekoele iramo i rodoha: toen zij de gouden garnaal gevonden hadden, keerden zij naar huis terug.

Nevenvormen voor *asa*, zooals in het Bare'e b.v. *samba'a*, bestaan in het Nahina niet.

Omtrent *opaa* valt op te merken, dat het dialect der To Molongkoeni hiervoor *otibe* heeft, dat denzelfden stam heeft als *metibe*: even, gepaard (1). In samenstellingen wordt *opaa* tot *pato*, evenals *onoo* wordt tot *nomo* en *oaloe* tot *haloe*.

Bij vlug tellen valt de *o* voor de telwoorden van twee tot negen weg. *Oaloe* wordt dan echter niet *aloe*, maar *waloe*, waarbij de *w* bilabiaal wordt uitgesproken. Dit verschijnsel is niet verwonderlijk, wanneer men bedenkt, dat tusschen de *o* en de *a* van *oaloe* noodzakelijkerwijs een bilabiale *w* uitgesproken moet worden; valt de *o* nu weg, dan houdt men *waloe* over. (2).

De hoofdtelwoorden worden vóór het zelfstandige naamwoord geplaatst, maar een enkele maal komen ze ook na het woord, dat ze bepalen.

Voorbeelden zijn:

Gagi ihaweo asa Datoe, borono i'alao beine atoeoe me'atao: toen vond haar een Datoe, vervolgens nam hij die vrouw mee om haar tot slavin te hebben.

Tehi-tehine dohawewomo saa anoe langkai, mehewoe osio toroekoeno: na een poosje vonden ze een groote slang (die) opgerold (zoo groot was als) negen bergen.

Nahi tehine dopo'ia hawewomo anano Datoe tama asa: niet lang hadden zij er gewoond, of een zoon van Datoe vond hen.

Herhalingen van het telwoord vormen uitdrukkingen, die

(1) Vgl. Soendaasch *genep* „even”, voor 6 en Tontemboansch *ka'ot* „oneven” voor 9. Al deze termen zijn oorspronkelijk wisselwoorden. (Adr.)

(2) *Oaloe* is ontstaan uit *waloe* met bilabiale *w*; als beginner is deze *w* gevoicaliseerd, waardoor *oaloe* is ontstaan. Dit is, door de klankgelijkheid, gelijkgesteld met *oroa*, *otoloe*, enz., wat feitelijk onjuist is, want *oroa*, *otoloe* enz., staan voor *roroea*, *totoloe*, enz. en zijn dus gereduplicateerd. (Adr.)

wij vertalen met: met z'n....., met hun...., op z'n eentje, bijvoorbeeld:

asa-asano: op z'n eentje;

asa-asakoe: op m'n eentje;

oroe-oroea ira: met hun tweeën, terwijl in *oroea ira* iets meer stelligs ligt: zij zijn met hun tweeën.

oto-otoloe ira: met hun drieën, *otoloe ira*: zij zijn met hun drieën.

ba otoloe komioe? olima kami: zijt ge met uw drieën? wij zijn met ons vijven.

Gagi oroe-oroea iramo koa mo'ia a rodohado: dus woonden zij met hun tweeën in hun huis.

„Tellen” is *modoa*, b.v.:

Nana'ote atoeoe pandeomo modoa, moikoomo ba ipesikola: gindsch kind is reeds knap in het tellen, het zou goed zijn, wanneer het naar school ging.

Anakoe napi pande modoa, nde napi tempali mepaoe: mijn kind kan nog niet tellen, want het spreekt nog niet goed.

„Getal” zou vertaald kunnen worden met *timbangan* of *tondo*, maar geen van deze woorden heb ik nog in deze beteekenis hooren gebruiken, hetgeen geen wonder is, aangezien het begrip getal te abstract is en men hiervoor steeds „hoeveelheid”, „aantal” zal zeggen.

„Hoeveelheid” of „aantal” wordt in het *Nahina* uitgedrukt door *hadiono* (van *hadio*: veel, en het bezittelijk voornaamwoord van de derde persoon enkelvoud *no*), of door *loewoeno* (van *loewoe*: alle, en hetzelfde bezittelijk voorn.w. *no*). Voorbeelden zijn:

A mporame-ramea ndi'oepeoa hadiono mia asa'etoe: op het feest van vroeger was het aantal menschen honderd.

Io pae mami i lere ntoe'oe ka anoe i bonde loewoeno asa nsowoe: de hoeveelheid van onze rijst op den grooten akker en die op den kleinen akker (samen) is duizend (bos).

Hadiono mia mo'angga a nsala lima poeloe ira: het aantal menschen, dat aan den weg werkt, bedraagt vijftig.

„Bijvoegen”, „optellen” is *montiangi*, b.v.:

Olini ambaoekoe roepoeloe ringgi, koepetiango, nami boekoe: de prijs van mijn buffel is twintig rijksdaalders, ik deed er nog wat bij, hij (de koper) wilde niet meer.

Mia mo'oli dengko atoeoe da montiangi mbo'oe, nde mo-

toengko i'asao oeëno: degene, die de (lange) broek koopt, voegt nog wat bij den prijs, want de eigenaar ervan verkoopt haar duur.

„Rekenen, uitrekenen” is *montimbanga*, dat speciaal gebruikt wordt voor het uitrekenen der planttijden en der maanden, maar ook in andere gevallen dienst doet. Soms dekt ons „rekenen” het Nahina *modoa*, dat eigenlijk „tellen” beteekent. Voor het rekenen, dat de kinderen op school leeren, heeft men *moreke*, dat zijn afkomst duidelijk verraadt.

Mia mota'oe andio tedoa ponto'ori montimbanga tempo mpelere: dit oudje is zeer knap in het uitrekenen van de tijden voor het landbouwwerk.

Woela saba andio nami tetimbanga wongino: van deze maand zijn de nachten niet meer uit te rekenen (ik ben de kluts kwijt).

Io wongi mekoele akoe sala timbanga, mentecno ipatopo: over hoeveel nachten ik terugkeer, is verkeerd uitgerekend, de waarheid is over nog vier nachten.

„Tiental”, „honderdtal”, „duizendtal” worden vertaald met: *poeloeno, etqeno, sowoeno*. Voor *poeloeno* is ook wel *hopoeloeno* in gebruik. Maar deze uitdrukkingen komen uiterst zelden voor. „Eenheid” is te vertalen met *aasa* of *aasano*.

Op verschillende wijzen worden de uitdrukkingen „bij tien”, „bij honderden”, „bij duizenden” vertaald. Hier volgen eenige voorbeelden:

Mape'etoe-etoe mia mate: de menschen gaan bij honderden dood.

Mo'etoe-etoe mia te'inso i toroekoeno melimba i lembono: bij honderden verhuizen de menschen van de bergen in de vlakke.

Hadio ntoe'oe booe a ngkorono andio, mapapoeloe-poeloe mia anoc mewoewoe: er is heel veel visch in deze rivier, bij tientallen gaan de menschen fuiken zetten.

Ook „*poelocno*”, „*etoeno*”, „*sowoeno*” worden in deze beteekenis gebruikt.

Voor „een paar”, „een stel” gebruikt men *asa ntaroa*, b.v.: *asa ntaroa doei*: een paar (stel) stokjes om sago mee te eten.

Onae ka dolako i Dale i ama, asa ntaroa tole-tole do'oliaki ira i ine: de reden, waarom vader naar Dale geweest is, is dat hij een paar oorversierselen voor moeder gekocht heeft.

Boeso inasakoe asa ntaroa: ik heb een paar schelpen armbanden verkocht.

De soortwijzers, die in het *Nahina* gebruikt worden, zijn zelfstandige naamwoorden, als

tangke voor platte, dunne voorwerpen,

po'e of *keoe* voor boomen, struiken, stoelen (bamboe, sagopalmen, enz.),

mata voor voorwerpen, waarbij een gedeelte zeer uitgesproken het voornaamste is, b.v. bij een *botika*, val om herten of ander wild mee te vangen; hier is de aangescherpte bamboe, die bij aanraking van een gespannen touw in het lichaam van het slachtoffer dringt, de *mata*; zoo ook bij een *oho*, touw van buffelhuid, waarmee men buffels vangt; hier heet de lus de *mata*, waarnaar deze touwen geteld worden.

Of ook gebruikt men werkwoordstammen⁽¹⁾ als soortwijzers, b.v.

pole bij hout (b.v. brandhout), bamboe, want *mompole* beteekent iets doorhakken of doorsnijden in loodrechte richting op de lengteas van het voorwerp,

bansi ook bij hout, want *mobansi* beteekent iets doorsnijden of hakken in de richting van de lengteas van het voorwerp,

beri, een afgescheurd stuk, gebruikt bij katoenen goederen, foeja, papier, e.d.; *teberi* beteekent „gescheurd”;

asa mpoedoe keoe: een stuk hout, want *mompoe* beteekent breken als van een stok.

Ook bijvoegelijke naamwoorden gebruikt men als soortwijzers, maar hiervan ken ik er slechts èèn, n.l. *botoli* of *bobotoli*, gebruikt bij bolronde voorwerpen. „Bolrond” is *bobotoli*, *bobonggoli* en *boboko*.

Eenige zinnen maken het gebruik der soortwijzers duidelijker:

Oroea tangke tandoe asa soekoe olino: de prijs van twee stuks hoorn is een halve gulden.

Opia botika tia'omoe? Toloe mata: hoeveel vallen hebt ge gezet? Drie stuks.

(1) N.l. de stammen van werkwoorden die op eenigerlei wijze de betekenis van scheiden of deelen hebben, b.v. snijden, breken, hakken, plukken, scheuren, en derg. (Adr.)

Alaakoene itoe'ai woenta asa beri: haal voor mij daar een vel papier.

Pombiomoeke asa mpoedoe keoe atoeoe? wat wilt ge met dat stuk hout daar doen?

Alaakoene tocoemo minama asa bansi a baki: haal mij daar een stukje pinang uit het mandje.

Asa botoli soe'oelei manoe oroea doi olino: een stuks kippenei kost twee duiten.

Poengkoekoetiakoene lewe lopo te'asa tangke: stroop me een lopo-blad af.

Wawaakoene indi'ai da'a te'asa mpoedoe keoe atoeoe: breng mij dat stuk hout eens hier.

Oemangi mokora indiawi andio, ba opia benoe anoe te-bangkoe? Pato ngkeoe: gisteren heeft het hard gewaaid, hoeveel klapperboomen zijn er omgevallen? Vier stuks.

Toreano keoe mponahoe ba opia mpolepo? Moro pato mpolepo: hoeveel brandhout is er nog over? Misschien een vier stukken nog.

Roembia inolido i ama lima mpoe'oe: vader heeft vijf sago-stoelen gekocht.

In verbinding staande met de soortwijzers, en met alle andere zelfstandige naamwoorden die als maatwoorden optreden, hebben de telwoorden hunnen oorspronkelijken, dus ongereduplicateerden vorm. Dus niet *oroea mpole* maar *roea mpole*, niet *opaa mpoedoe* maar *pato mpoedoe*. Een uitzondering vormt *asa*, dat in een anderen vorm niet voorkomt.

Voorbeelden van telwoorden verbonden met maatwoorden, zijn de volgende.

Woorden, die een hoeveelheid aanduiden:

roea mbali „twee zijden”.

roea rakoe „twee handen vol”.

woelaa asa ngkeoe „een staaf goud”.

toloe mpo'api „drie stapels”.

asa bawaa „een kudde (buffels), een zwerm (bijen)”.

asa mponga'ea „een troep strijders”, (*monga'e* „oorlog voeren, een sneltocht houden”).

asa ngaja „een mondje vol, een klein beetje (gezegd van voedsel)”.

lima timboka „vijf kommetjes vol (een maat, waarmee

gestampte rijst gemeten wordt, zoodat èèn *timboka* plm. gelijk is aan een kati)".

Raha mami inatoomo roembali watano „ons huis is al aan beide zijden van het dak gedekt".

Karoeno mia atoeoe mahaki roembali, onae koa ka nahi t'ala melempa „de beide beenen van dien man zijn ziek, daardoor is hij niet vlug in het loopen".

Inisa atoeoe roea rakoe koa nami ta awa tomenahoeo, „van die rijst zal geen twee handen vol meer zijn, dat wij die koken".

Ato mami asa mpo'api pingko ikaano ane, „een stapel dakbedekking van ons hebben de witte mieren geheel opgegeten".

Pingko iramo memate ambage asa barwaa a walaka andio „een geheele kudde buffels is doodgegaan in dit graasgebied".

Hadio ntoe'oe hoani asa barwaa atoeoe, „zeer vele zijn de bijen van dien zwerm".

Mehadio ira ntoe'oe mia anoe asa mponga'ea andio, „zij zijn met hun zeer velen, die dezen troep vormen".

Woorden, die een gewicht aanduiden:

tembia: een éénmansvracht, van *montembi*, „een vracht op den rug dragen met een band om het voorhoofd en om de schouders".

asa mpo'aha, een vracht, die men op de schouders draagt, als b.v. hout of bamboe.

asa nsoe'oea, „een vracht van dingen, die men op het hoofd draagt".

Verder zijn ook reeds pikoel en kati bekend, maar practisch niet in gebruik. Een enkele zin verduidelijke nog bovengenoemde maatwoorden:

Ta mobongkió ahi asa mpo'aha andio nana'ote atoeoe „deze vracht waterbamboe's zullen het kind uitgeput maken (ze zijn n.l. veel te zwaar) (*tebongki* „zwak en uitgeput van te zwaar werken)".

Lakomo ira alaakita balo tinidakoe ilo'ai roea mpo'aha „ze gaan twee vrachten bamboe voor ons halen voor mijn omheining".

De lengten worden uitgedrukt door maten, ontleend aan de bovenste ledematen (armen) en hun onderdeelen. Eenige van deze maten komen alleen in het enkelvoud voor en

hebben dus nooit een telwoord. Hieronder zijn de lengtematen, die wel in het meervoud voorkomen gegeven in verbinding met het telwoord *asa*; die welke niet in het meervoud voorkomen, zijn zonder meer opgegeven.

asa oere „een vingerlid”.

asa ntoniso „een vingerlengte” (n.l. de middelvinger).

lindoe-lindoe „van den top van den middelvinger tot de pols, een handlengte”.

asa otowe „een span, n.l. van middelvinger en duim”.

asa laa „van den top van den middelvinger tot den elleboog”.

polentokia „van den top van den middelvinger tot midden op den biceps”.

asa ngkae „een armlengte, d.w.z. van den top van den middelvinger tot aan den oksel”.

koro rada „van den top van den middelvinger tot aan het borstbeen”.

saki'owea „van den top van den middelvinger tot aan den anderen schouder”.

hinikoeako „van den top van den middelvinger tot aan den anderen elleboog”.

asa ropa „van den top van den middelvinger tot aan den top van den middelvinger van de andere hand, een vadem dus”.

Lako pontotopi pete'oe polentokia ondaoeno „ga bindrotan voor de rijstbosjes snijden, die een *polentokia* lang zijn”.

Enoe mami anoe kororada, limapoeloe roepia tobosino „onze halsketting, die een *kororada* lang is, kost vijftig gulden”.

Tandoeno bira mami saki'owea ondaoeno „de hoorns van onze oude wijfjesbuffel zijn een *saki'owea* lang.

Kasi pinepe'olido i ine roea ropa ka hinikoeako „het katoen, dat moeder heeft laten koopen, is twee vadem en een *hinikoeako* lang”.

Evenals alle Indonesiërs, tellen ook de To Mori bij nachten. Er zijn twee wijzen, waarop men het aantal nachten uitdrukt. Men kan zeggen *toloe wongi* „drie nachten”, maar ook *itoloe*. Naast *asa wongi* en *roea wongi* staan geen vormen met *i*.

„Over een, twee, enz. nachten” is dan:

asa wongipo „over één nacht”.

roea wongipo „over twee nachten”.

itoloe „over drie nachten”.

ipato „over vier nachten”

ilima „over vijf nachten”.

inomo „over zes nachten”.

ipitoe „over zeven nachten”.

ialoe „over acht nachten”.

isio „over negen nachten”.

poeloe'a „over tien nachten”.

poeloe'a ka asa wongi „over elf nachten”.

poeloe'a ka roea wongi „over twaalf nachten”.

poeloe'a ka itoloe „over dertien nachten”.

rocapoeloe'a „over twintig nachten”.

toloe'poeloe'a „over dertig nachten”.

In verbinding met *wongi* wordt van het telwoord de korte (de onzelfstandige) vorm gebruikt, en ook het vragend voornaamwoord *opia* (1) (hoeveel) verliest de *o* wanneer het voor *wongi* geplaatst is.

Isocake ilako amamoe? Loemako ira i Dale roea wongi iramo „waar is uw vader heengegaan? Hij is voor twee nachten naar Dale gegaan”.

Pia wongi ba ilako monsakoe? Nahi komba tehinc, ialoe koa „Hoeveel nachten gaat hij sago kloppen? Niet lang, acht nachten”.

Pia wongi imperato a nsala? Poeloe'a kamimo „hoeveel nachten hebben jullie onderweg overnacht? Tien nachten”.

Dandikoe ndi ondae kapala inomo koa ka koepekoeloe „mijn verlof van het Dorpshoofd is, dat ik over zes nachten terugkeer”.

Behalve de hierboven genoemde maatwoorden, zijn er eenige andere uitdrukkingen om hoeveelheden aan te geven, die stammen zijn van woorden, die de beteekenis hebben van „bij elkaar houden”, „bij elkaar binden”, enz.

asa bontoe: een bundel, gezegd b.v. van een bos brandhout; *mobontoe*: binden van een bos, bundel.

asa woetoe: dezelfde beteekenis als *asa bontoe*; *mowoetoe*: binden, zoowel van een bos als ook b.v. van de balken van een huis.

(1). Ook *opia* is een gereduplicateerde vorm; het staat voor *popia*. De reduplicatie bij de telwoorden duidt waarschijnlijk een meervoud aan. Vandaar dat het telwoord voor „één” niet gereduplicateerd wordt. (Adr.)

asa nte'oe: een bundel, een bos, voornamelijk gebruikt voor een bos padi of groente; *mote'oe*: binden van zulk een bosje.

asa boro: een hoeveelheid, die tusschen twee handen bij elkaar gehouden kan worden, b.v. een hoeveelheid groente of losse bladeren; *moboro*: met twee handen bij elkaar houden.

asa mponggoe: een hoeveelheid vruchten, die men bij de stelen in één hand bij elkaar kan houden; *momponggoe*: bij de stelen bij elkaar houden.

asa mponggo: twee bij elkaar gebonden vruchten, zooals men dat gewoonlijk met maïs-kolven en kokosnoten doet; *momponggo*: twee vruchten bij elkaar binden.

Van de gebroken getallen valt niet veel te zeggen. De helft, een half is *entonga*. Dit woord *tonga* wordt veelvuldig gebruikt om aan te duiden, dat iets bezig is te gebeuren, op weg is, enz., dus niet met de wiskundige gedachte van half.

a ntonga nsala „op weg, op den weg”, ook: *i tongana sala*.

Kontongado To Isaraeli mpe'iwali ka To Kana'a hinomia mekokombia i inia Betelemc. „Terwijl de Israëlieten met de Kanaänieten in oorlog waren, waren er (twee) menschen, die met elkaar trouwden te B.”

„Verdeelen” is *montia*, zoodat we hebben:

montia oroëa „in tweeën verdeelen”.

montia otoloe „in drieën verdeelen”.

montia hōpoeloe „in tieneen verdeelen”.

montia hōpoeloe ka asa „in elfen verdeelen”.

tinia oroëa „in tweeën gedeeld”

tinia oaloe „in achten gedeeld”

Een enkele zin make het gebruik der gebroken getallen duidelijker:

Koe'oememāo entongano asa bansi kinaa boë atoeoe „ik vraag de helft van die papaja”.

Taboeloe asa ntiano koa ndi otoloe, nahi koebehe „wanneer het een derde deel is, wil ik niet”.

Tiaakomiōe poenti andio saroe ocaimoe „verdeel deze pisang met je jongeren broer”.

De Rangtelwoorden zijn :

ko'asa „de eerste” (ook *ko'aasa*).

ko'oroa „de tweede”.

ko'otoloe „de derde”.

ko'opaa „de vierde”.

ko'olima „de vijfde”.

ko'oaloe „de achtste”.

kohopoeloe „de tiende”.

kohopoeloe ka asa „de elfde”.

koroeapoeloe „de twintigste”.

ko'asa'etoe „de honderdste”.

ko'asa nsowoe „de duizendste”.

We zien, dat het rangtelwoord op zeer regelmatige wijze gevormd wordt, door voor het telwoord in zijn zelfstandigen vorm het voorvoegsel *ko* te plaatsen. Naast *ko* is ook *ka* in gebruik.

Da nana'ote akoe ndi'oepoea, koekita iramo i Toea Poloro anoe ko'asa i Dale „toen ik nog een kind was, heb ik den eersten ambtenaar (Gezaghebber) van Dale gezien.

Raha anoe ko'olima te'inso indi'ai, onaemo rahado Kapala „het vijfde huis van hier is het huis van het hoofd”.

Heeft men twee gelijke voorwerpen en wil men uitdrukken „niet de eene maar de andere”, dan wordt daarvoor gebruikt *anoe asa*, of met meer nadruk *anoe aasa*. Hierin is dus volstrekt niet de beteekenis van „andere”, omdat hier sprake is van twee gelijksoortige zaken of personen. B.v. :

Ndiomo oroera owoe, anoe asa anoekoe, anoe asa i ama oeeno „hier zijn twee kapmessen, het eene is van mij, het andere van vader”.

Warwao indi'ai tarwa-tarwa atoeoe. Moro anoe andio? Naahi, anoe asa „breng die gong hier. Deze misschien? Neen, de andere”.

Het gebruik van rangtelwoorden met soortwijzers komt veelvuldig voor. Hier volgen eenige voorbeelden :

Pongkoekoeti kotoco atoeoe te'asa; ko'asa tangkeno onae koekoeti „pluk een siri-blad daar af; het eerste blad (van anderen) pluk dat af”.

Toeëhiomo io poenti atoeoe; anoe ko'oroera mpoe'oe po'ineco ari ka imotoe'a ntoe'oe „hak die pisangs om; laat den

tweeden stoel nog eerst staan, opdat hij goed oud worde.

Lakomo pomaroeo benoe anoe ko'otoloe ngkeoeno inso a waroe kontahane „ga den kokosboom beklimmen, die de derde is van den waroe-boom aan het andere eind (van den aanplant)”.

Ta'oomo botika andio. Ko'opaa matano i tompano ramai ta'oo „zet deze vallen. Zet de vierde het meest dezen kant uit”.

Ponaakono, mbo'oe te'asa ko'onoo berino „doe er nog een zesde vel bij”.

Ko'opitoe mpoedoe keoe andio owowaomo „het zevende stuk hout is kort”.

Lako alao ira'ai keoe binansi ; anoe ko'oaloe bansi tadiomo „ga daar het gehakte hout halen; het zevende stuk is weggeraakt”.

Soe'oeloei manoekoe osio ; anoe ko'osio botolino tepehaomo „ik heb negen kippeneieren, het negende is gebroken.”

De Vermenigvuldigende telwoorden luiden aldus:

pohona „eenmaal”.

pendoea „tweemaal”.

pentoloe „driemaal”.

pempaa „viermaal” (ook: *pepanto* of *pempanto*).

pelima „vijfmaal”.

penomo „zesmaal”.

pempitoe „zevenmaal” (ook: *pepintoe* of *pempintoe*).

pealoe „achtmaal”.

pensio „negenmaal”.

pempoeloe „tienmaal”.

pempoeloe ka asa „elfmaal, enz.”.

Het vermenigvuldigende telwoord voor „één” is onregelmatig en zal wel met het telwoord *èèn* niets te maken hebben. De overige vermenigvuldigende telwoorden zijn alle gevormd door het voorvoegsel *pe* te plaatsen voor het telwoord in zijn zelfstandigen vorm, waarvan men de *o* of *ho* heeft weggelaten. Alleen *penomo* heeft tot stam *nomo*, dat alleen in samenstellingen gebruikt wordt, en dus niet zelfstandig bestaat. Daar, waar het mogelijk is, heeft praenasaleering plaats. De *r* van *roea* wordt bij praenasaleering *nd*. Bij *lima*, *nomo* en *aloe* is geen praenasaleering

mogelijk. Naast *pempaa* staat *pepanto*, dat van *pe* met den onzelfstandigen vorm *pato* is gevormd. De praenasaleering is van het voorvoegsel overgesprongen in den stam *pato*. Hiernaast staat weer de vorm *pempanto*, waarbij de praenasaleering na het voorvoegsel weer voorkomt, terwijl die in den stam blijft. Hetzelfde is het geval met den stam *pitoe* (zeven), waarvan zoowel *pepitoe* als *pempitoe* gevormd is.

De overige vermenigvuldigende telwoorden luiden:

pendoeapoeloe „twintig maal”.

pendoeapoeloe ka asa „een en twintig maal”.

pendoeapoeloe ka oroëa „twee en twintig maal”.

pentoloepoeloe „dertig maal”.

pempantopoeloe „veertig maal”.

pempintopoeloe „zeventig maal”.

pehaloepoeloe „tachtig maal”.

pe'asa'etoe „honderd maal”.

Naast *pendoeapoeloe* wordt ook de vorm *roëa pempoeloe* gebruikt, maar *toloe pempoeloe*, enz. bestaan niet. Ook bij de vermenigvuldigende telwoorden van twintig af heeft de vorming geheel regelmatig plaats, n.l. door plaatsing van het voorvoegsel *pe* voor het hoofdtelwoord met praenasaleering, waar dit mogelijk is. Ook hier geschiedt de praenasaleering der *t* alleen in de stammen *pato* (vier) en *pitoe* (zeven).

Tingkoo tawa-tawa tepohonapo mbo'oe, ka doronga koa mpepoempoe mia „sla nog een keer op de gong, opdat de menschen gauw bij elkaar komen”.

Tamo tepempoeloe koepaoekono motae kanadio, sine nahi behe tomondao paoekoe „al tienmaal heb ik hem aldus toegesproken, maar hij wil mijne woorden niet volgen”.

Vermenigvuldigingen met getallen worden op de volgende wijze uitgedrukt:

pempoeloe i oroëa „tien maal twee”.

pendoëa i hopoeloe „twee maal tien”.

pendoëa i hopoeloe ka asa „twee maal elf”.

pempoeloe i hopoeloe ka asa „tien maal elf”.

penomo i osio „zes maal negen”.

pempoeloe ka osio i roëapoeloe ka olima „negentien maal vijf-en-twintig”.

De algemeen gebruikelijke wijze om ons „opnieuw”, „weer”, „nogeens” uit te drukken is door *mbo'oe*. Ook kan

men dikwijls zeggen *tepohonapo mbo'oe* „nog weer een keer”, of soms gebruikt men *wali*, als in de uitdrukking *wali hawe*: „teruggekeerd, weer aangekomen”. Maar het gewone woord is *mbo'oe*.

Mararoe ntoe'oe amakoe domahaki; kanandio-andio mahaki iramo mbo'oe „mijn vader is heel dikwijls ziek; nu is hij weer ziek”.

Pentoloemo gambata atoeoe imosa'o nde oetwoi mesawi; indi'awi molomoomo mbo'oe: „die brug is al driemaal vernield door het stijgende water; gisteren is hij weer weggedreven”.

Mararoeomo koelsingao mia atoeoe; oleo andio akoe oemera-hakono mbo'oe „dikwijls heb ik dien man gemaand; vandaag vraag ik er nog eens om”.

Voor „enkel”, „alleen” heeft men het herhaalde hoofdtelwoord *asa* verbonden aan het bezittelijke voornaamwoord (zie ook onder het hoofdtelwoord op blz. 331). Dus

asa-asakoe „ik alleen”.

asa-asamoe „gij alleen”.

asa-asano „hij alleen”.

Ba boetoe asa-asamoe laloeopo si pesakiako i rano „wanneer ge maar alleen zijt, is het beter niet het meer over te steken”.

I inia atoeoe io raha kompania oemariomo domewangoeo i boengkoeno inia; gagi raha atoeoe mo'ia-ia asa-asano „in dit dorp hebben ze het soldaten-logies buiten het dorp opgezet; dus dat huis staat alleen”.

In dezen laatsten zin kan men voor *asa-asano* ook zeggen *konsia-nsia*, dat „alleen, afgescheiden van een troep of groep” beteekent. Het begrip „alleen”, „enkel” kan in sommige gevallen uitgedrukt worden door *boetoe* of *mpena*, dat meer de beteekenis heeft van „slechts”.

Nahina inahoekeo, gagi koepongkaa boetoe kinaa (of: *kinaa mpena*) „ik heb geen toespis, daarom eet ik alleen maar (slechts) rijst”.

De Verdeelende telwoorden.

Die van èèn tot tien luiden aldus:

nte'o'asa „telkens èèn”.

nte'o'oroa „telkens twee”.

nte'o'otoloe „telkens drie”.

nte'o'opaa „telkens vier”.

nte'o'oaloe „telkens acht”.

nte'o'osio „telkens negen”.

ntehohopoeloe „telkens tien”.

De vorming is zeer regelmatig: de geredupliceerde volle vorm van het hoofdtelwoord krijgt *nte* voor zich. Dat „telkens èèn” niet luidt *nte'a'asa* maar *nte'o'asa* zal wellicht een kwestie van welluidendheid zijn. Opmerkelijk is, dat men de oorspronkelijke en de geredupliceerde *o* met een hamzah uitspreekt.

Ook de verdeelende telwoorden boven tien worden gevormd door voor het geredupliceerde hoofdtelwoord *nte* te plaatsen.

nteroeroepoeloe „telkens twintig”.

ntetotoloepoeloe „telkens dertig”.

ntepopatopoeloe „telkens veertig”.

ntehohaloepoeloe „telkens tachtig”.

nte'o'asa'etoe „telkens honderd”.

Dat men *ntepopatopoeloe* en *ntehohaloepoeloe* zegt in plaats van *ntepapatopoeloe* en *ntehahaloepoeloe*, is ongetwijfeld voor de welluidendheid.

„Ieder een”, „ieder twee”, enz wordt als volgt uitgedrukt:

Powee ira mia atoeoe nte'o'asa mia otoloe matamanoe „geef aan die menschen ieder een dubbeltje”.

Mowawa akoe gambere tedei, nde ka koepowee ira walikoe ka isompo koa nte'o'oroeka „ik heb een beetje gambir meegebracht, opdat ik mijn makkers geve en er voor ieder twee zij”.

De 'Onbepaalde telwoorden.

Hieronder willen we de onbepaalde telwoorden achtereenvolgens opnoemen, terwijl eenige zinnen ter verduidelijking van hun gebruik eraan toegevoegd zullen worden.

Het vraagwoord „hoeveel” is *opia* of ook wel *ba opia*. Dit voorafgaande *ba* of *bara*, dat in het algemeen iets onzekers aanduidt, plaatst men dikwijls voor een vraag, maar omdat in *opia* reeds een vraag ligt opgesloten, is dit woordje hier overbodig en wordt daarom ook dikwijls weggelaten. Vraagt men naar een tijdsduur, staat dus *opia* in verbinding met *wongi* (nacht), *oleo* (dag) en dergelijke tijdaanwijzers,

dan valt de *a* weg en zegt men *pia* (vgl. het gezegde omtrent de hoofdtelwoorden bij tijdaanwijzers, blz. 334).

Opia oe'asao ambaoemoe atoeoe? „voor hoeveel hebt ge uw buffel verkocht?”

Ngara atoeoe da mogoera; opia roepia inolino ndi'oeboea „dat paard is nog jong; hoeveel was vroeger zijn prijs?”

Pia wongipo ka oepekoele? „over hoeveel nachten keert ge terug?”

Pia wongike oepo'ia i Malili? „hoeveel nachten blijft ge in Malili?”

Voor „veel” heeft men de woorden *hadio* en *mare'e*.

Manoe-manoe mpewoea ngkinaa ia apali atoeoe hadio ntoe'oe „er zijn vele vruchten-etende vogels in dien waringin”.

Anano woela tedoa hadio, nahi kita mokodoao „er zijn heel veel sterren, wij kunnen ze niet tellen”.

Ia epe araoe mare'e laero, ira'ai koa dowela mpo'ala mia „op gindsch moeras groeit veel rotan, daar gaan de menschen altijd ervan halen”.

Mare'e ntoe'oe balo i wiwi nghorono andio „er is heel veel bamboe aan den oever van deze rivier”.

„Weinig” is *dei-dei* of *tedei*.

Keoe binansimoe atoeoe tedei lahi „dat gehakte hout van je is te weinig”.

„Ieder”, „elk” wordt op verschillende wijzen uitgedrukt. Het meest in gebruik is het verdeelende telwoord *nte'o'asa*; ook bezigt men hiervoor het hoofdtelwoord *asa*, of zegt men *asa-asa*.

Nte'o'asa mia anoe nahi oemari rahano; ta hinoekoe toloe oleo i Dale „ieder, die zijn huis niet klaar heeft, zal drie dagen te Dale gestraft worden”.

Ba mia loemako mo'angga i lida, moiko nte'o'asa mia mowawa bingkoe „als men gaat werken op de sawah, is het goed, wanneer ieder een hak meeneemt”.

Larono asa raha asalakono ka ihina koa bolongko te'asa ba te'oroa „in elk huis moeten een of twee kamers zijn”.

Voor „eenige”, „sommige” heeft men *ba'opia* (verkort tot *bapia*) en *ba nte'opia*.

Indi'ai ba'opia mia anoe mahaki mata „hier zijn eenige menschen, die een oogziekte hebben”.

Ba ira nte'opia mia anoe mesima'oe'oe asa ringgi, sine

hadiono mia opaa roepia sima'oeloeno „sommigen betalen een rijksdaalder belasting, maar van de meesten bedraagt de belasting vier gulden" (korter uitgedrukt: *bapia mia mesima'oeloe asa ringgi*, enz.)

Ba ira nte'opia mia anoe mingki mpelimba, sine nahi eheako ira kapala „eenigen staan op het punt te verhuizen, maar het hoofd staat het hun niet toe" (korter: *bapia mia mingki melimba*, enz.)

„Alle", „allen" is *loewoe* of *loewoeno*. Een apart woord voor „alle", wanneer er sprake is van een geheel, dat samengesteld is uit gelijkheden, b.v. alle hoofden van een vergadering van dorpschouwen, (Bare'e: *wa'a*) bestaat niet.

Loewoeno ambaoe indi'ai memahaki ira, tedoa ira nte'oe maroegi mia „alle buffels hier zijn ziek, de menschen hebben groote schade".

Ia nterisoa langkai ndi'oepoea loewoeno kapa-kapala i wita andio mo'ema koemisi wo'ohoe „op de groote vergadering vroeger hebben alle hoofden van dit land om een nieuw districtshoofd gevraagd".

Voor „ruim", „meer dan" gebruikt men *torea*.

Sa'oeo io ohia atoeoe, bara'oera torea hopoeloe timboka „meet dat zout, misschien is het meer dan tien kati".

Kinaano nana'ote atoeoe torea, nde hadio lahi ipinowee „dat kind heeft nog eten over, want hem is teveel gegeven".

Toreano doikoe asa matamanoe koa „de rest van mijn geld is een dubbeltje".

Olaino te'inso i Tinompo hawe i Noeha toloepoeloe pala torea; nahi koeto'orio toreano ba opia, bara'oera asa pala „de afstand van Tinompo naar Noeha is ruim dertig paal; ik weet niet hoeveel meer, misschien èen paal".

„Minder dan" drukt men op verschillende wijze uit. In de eerste plaats door *mingki* of door *tedeipo*, welk laatste woord letterlijk beteekent: „nog een weinig, bijna", gevolgd door *i*.

Mingki haloepoeloe „bijna tachtig".

Moro hadiamo inisa? Moro mingki boeke basoe araoe „hebt ge misschien veel gestampte rijst? Misschien gindsche draagmand vol".

Tedeipo i haloepoeloe „bijna tachtig".

Tedeipo i onoo roepia sima'oeloe „mijn belasting bedraagt bijna (minder dan) zes gulden".

Ook door *nahi sompo*, letterlijk „niet voldoende”, „niet geheel”, is de gedachte van „minder dan” uit te drukken.

Io paekoe nahi sompo asa etoe ka limapoeloe nt'oe, nde hadio anoe mo'apa „mijn rijst bedraagt nog geen honderdvijftig bos, want veel is loos”.

Een andere uitdrukking voor „minder dan” is *ilawoe*, b.v. *ilawoe hopoeloe* „nog geen tien, minder dan tien”.

Ilawoe hopoeloe ringgi pasoekoe kimpepatoei „nog geen tien rijksdaalders is mijn schuld op den schuldbrief”.

Pae mami anoe i bonde tedoa nt'oe tedei, mpena ilawoe roepoeloe „onze rijst van den kleinen akker is heel erg weinig, slechts nog geen twintig (bos)”.

„Green”, „er is niet” is *nahina*. Dikwijls kan „geen” beteekenen „op”, „verdwenen”; hiervoor heeft men de woorden *pingko, morina, mondino*.

Pekoelemo, paekakono inemoe motae, nahina io kotoeb „ga naar huis terug en zeg aan je moeder, dat er geen sirih is”.

Hinao asa toetoeloeng nana'ote anoe namihina mia mota'oedo „er is een verhaal van kinderen, die geen ouders meer hadden”.

Ana manekoe andio tedoa hadio ndi'oepea; kanandio-andio pingko ira memate „ik had vroeger veel kuikens; nu zijn ze alle doodgegaan”.

Inisa andio morinamo „deze rijst is op”.

Mondino inahoe ikanoo dahoe, nahi pinekaria iao koa „de honden hebben de toespis opgegeten, het is niet opgeborgen”.

„Alle, allen, allemaal” is *loewoe* of *loewoeno*.

Loewoeno mia ta loemako monsakoe „alle menschen zullen gaan sagokloppen”.

Onaemo ka ipepate ira loewoe, borono ipekoele i iniano „toen doodde hij ze allen en keerde vervolgens naar zijn dorp terug”.